

УДК 371.3:81'243(09)

А.Ю. Долапчі

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ Й ОРГАНІЗАЦІЯ ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ У ВІТЧИЗНЯНИХ ГІМНАЗІЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Статтю присвячено характеристиці навчально-методичного забезпечення й розкриттю заходів з удосконалення організації викладання іноземних мов у вітчизняних гімназіях другої половини ХІХ ст. Установлено, що метою навчально-методичного забезпечення викладання давніх і нових іноземних мов було забезпечення ефективного використання переважно словесних, наочних та практичних методів організації навчальної діяльності учнів.

Ключові слова: навчально-методичне забезпечення, організація викладання іноземних мов, вітчизняна гімназія.

Статья посвящена характеристике учебно-методического обеспечения и раскрытию усилий по совершенствованию организации преподавания иностранных языков в отечественных гимназиях второй половины ХІХ в. Установлено, что целью учебно-методического обеспечения преподавания древних и новых иностранных языков было обеспечение эффективного использования преимущественно словесных, наглядных и практических методов организации учебной деятельности учащихся.

Ключевые слова: учебно-методическое обеспечение, организация преподавания иностранных языков, отечественная гимназия.

The article is devoted to characterization of educational and methodical support and to revealing the level of organization of foreign languages' teaching in the gymnasiums of the second half of the ХІХth century. Thus, educational and methodical support of the discipline «Foreign language» in the gymnasiums was directed on the effective usage of verbal, visual and practical methods in organization of educational activity.

Key words: educational and methodical support, organization of foreign languages' teaching, gymnasium.

Постановка проблеми. Характерною ознакою сьогодення є наявність глибоких і стрімких трансформацій різних аспектів суспільного життя, забезпечення якості яких покладено на освіту. У Законі України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті виняткового значення набуває проблема визначення пріоритетних

напрямів розвитку системи національної освіти. Вирішення актуальних освітніх завдань безпосередньо пов'язане з рівнем педагогічної та методичної підготовки працюючих учителів. Причому вдосконалення педагогічної та методичної підготовки майбутніх учителів можливе не лише шляхом розробки і затвердження у педагогічній освіті нових теоретичних концепцій, а й завдяки вивченню та використанню позитивного історичного досвіду. Багате джерело такого досвіду накопичено у вітчизняній педагогіці у процесі навчання іноземних мов. Вагомі напрацювання було зроблено у другій половині ХІХ ст. Отже, сучасна педагогічна теорія і практика має можливість використати прогресивні здобутки минулого і трансформувати їх позитиви у реалії сучасної освітньої практики, зокрема щодо педагогічної і методичної підготовки студентів – майбутніх учителів іноземних мов, усвідомлення ними місця і можливостей свого предмету у змісті освіти.

Особливий інтерес викликають теоретичні і методичні роботи таких учених дореволюційного періоду, як В. Водовозов, Е. Ердман, С. Любомудров, В. Фабріциєв. Ґрунтуючись на специфічних цільових настановах вивчення іноземних мов у вітчизняних гімназіях, вони розробили ряд важливих педагогічних настанов у навчанні цього предмету та цінних методичних рекомендацій, які можуть бути ефективно впроваджені як у шкільній практиці, так і у підготовці майбутніх учителів до викладання іноземних мов.

Аналіз актуальних досліджень. У процесі опрацювання джерельної бази нами було встановлено, що на сучасному етапі питання організації освіти в середніх навчальних закладах другої половини ХІХ ст. вивчали такі науковці, як Д. Герцюк, І. Курляк, І. Мартинова, О. Півоварова. Однак питання навчання іноземних мов у гімназіях не знайшли сфокусованого висвітлення у їх працях.

Мета статті – схарактеризувати навчально-методичне забезпечення та розкрити заходи з удосконалення організації викладання іноземних мов у вітчизняних гімназіях другої половини ХІХ ст.

Виклад основного матеріалу. Проведене вивчення дозволило встановити, що в другій половині ХІХ – на початку

XX ст. у викладанні давніх і нових іноземних мов використовувалися переважно словесні, наочні та практичні методи організації навчальної діяльності учнів. З огляду на рівень розробки дидактичної теорії, в другій половині XIX ст. розповіді-пояснення, пояснювальне читання художнього твору та іноді лекції використовувалися як провідні словесні методи в навчанні мов у гімназіях. І розповіді-пояснення, і пояснювальне читання художнього твору дозволяли повною мірою реалізувати основні настанови дедуктивного навчання, передавати готові знання, вимагати від учнів заучування (механічного) представленої інформації, що відповідало завданню розвитку абстрактного мислення та інтелекту учнів через навчання передусім давніх, а також нових мов.

Пояснювальні записки до навчальних планів, затверджених протягом досліджуваного періоду, завжди досить детально описували зміст навчання дисциплін для кожного класу гімназії, розподіл навчального матеріалу по класах, типи вправ і види діяльності, в яких мали вправлятися учні. З кожної іноземної мови, що входила до складу навчального плану для гімназій, у пояснювальних записках було визначено, який навчальний мовний матеріал мали засвоїти учні, послідовність вправ і рекомендовані форми й види роботи.

Також установлено, що найчастіше кожний викладач самостійно вирішував, як саме йому викладати. Так, викладачі мов удавалися на уроках до читання характерних уривків з прозаїчних та поетичних творів видатних постатей античності, додаючи при цьому свої коментарі й висновки, виводили загальні закони для певного виду твору і таким чином виводили правила теорії на основі певних літературних.

У цілому методичні напрацювання, знахідки у викладанні будь-яких дисциплін були здебільшого досягненнями окремих учителів і результатом їх власного досвіду викладання.

Переважно працюючі вчителі-практики ґрунтувалися на вимогах навчального плану та пояснювальних записках до них. Контролюючі органи практично не керували процесом упровадження ефективного педагогічного та методичного досвіду

в практичну діяльність гімназій, а лише здійснювали нагляд за станом гімназичної освіти.

Протягом другої половини ХІХ ст. найвагомішими методами навчання були визнані практичний і наочний. Їх рекомендували використовувати при навчанні усіх предметів, а у навчанні давніх та нових мов вони використовувалися як найбільш ефективні.

Одним з найбільш поширених практичних методів навчання іноземних мов був переклад. Активне використання у навчанні різних видів перекладу обґрунтовувалося рядом міркувань: 1) так простіше, зручніше і швидше можна пояснити та завчити навчальний матеріал; 2) виконання перекладу базується на свідомому логічному мисленні; 3) переклад дозволяє простежити зв'язок мови, що вивчається з рідною мовою, виділити спільне та відмінне.

М. Куклін у роботі «До питання про введення письмових вправ з давніх мов» зазначав, у навчальному процесі більш доцільним було залучення учнів до виконання вправ на переклад з певної давньої мови на рідну, стверджуючи, що в майбутньому вправи на переклад з рідної мови на давню не будуть використовуватися у навчанні, оскільки їх призначенням є лише слугувати засобом закріплення знань з граматики. Він уважав доцільним не приділяти увагу їм весь урок, звертатися до них час від часу і пропонував навчати учнів перекладати лише такі вислови, які вживалися у текстах, що їх у той період вивчали учні. З огляду на сьогодні зрозуміло, що ці думки були хибними, втім доцільність навчання перекладу не піддається сумніву, хоча й з інших освітніх міркувань.

Вивчення спогадів випускників Харківських гімназій О. Стуллі, Т. Селіванова, М. Сумцова, О. Барвінського і Є. Олесницького свідчить, що, оскільки вправи на переклад були одним із основних прийомів навчання давніх і нових мов, у вітчизняних гімназіях використовувалися їх різні види. Водночас пропонувалося дотримуватися певної послідовності їх виконання, що дозволяє стверджувати про прагнення забезпечити певну системність в організації навчального процесу. Так, щодо письмових вправ вони мали виконуватися у такій послідовності: а) письмовий переклад частини твору щойно усно перекладеного на уроці; б) письмовий переклад частини тексту, перекладеної усно на попередньому уроці;

в) письмовий переклад частини тексту, перекладеної на одному з уроків на останньому тижні; г) письмовий переклад частини тексту, заданого на урок, що відбудеться; д) письмовий переклад частини тексту, яку передбачалося задати на наступний урок; е) письмовий переклад частини тексту, що обговорюється у класі, але ця частина не мала бути пов'язана з частиною тексту, що читалася у класі.

Щодо тренування у читанні класичних творів на уроках, учителі намагалися добитися, щоб учні прочитували якомога більше з кожного твору, визначеного програмою.

Слід зазначити, що організація навчання читання і видів роботи з текстом при навчанні читання протягом досліджуваного періоду змінювалася. Освітня і вчителі, наприклад, члени педагогічного відділу Харківського історико-філологічного товариства – В. Бузескул, М. Висоцький, К. Дідріхсон, А. Клопотовський, А. Левандовський та ін., прагнули вдосконалити види роботи з навчання читання, вносили пропозиції і вдавалися до практичних заходів, спрямованих на модернізацію педагогічної практики. Так, А. Левандовський уважав шкідливим позбавлення учнів можливості набути навичок самостійного читання і зокрема вважав, що розвитку навичок самостійного читання сприяє курсорне читання уривків з античних текстів. Він наполягав, що читання у класі має завжди супроводжувати дослівний переклад.

В обґрунтуванні навчання давніх, у першу чергу, і нових мов, зокрема, щодо читання творів видатних діячів минулого лежало розуміння того, що ця діяльність не лише спонукає учнів до зосередженої та вдумливої роботи, а й здійснює вплив на духовні риси учнів, прагнути не стільки забезпечити їх достатньою кількістю знань, скільки надати їм духовної сили, яка робить людину здатною не лише до напруженої наукової праці, а й до свідомого ставлення до проблем, що постають у житті, їх правильної оцінки та посильного вирішення. Оскільки християнство і класицизм становили основу всіх культурних надбань, то саме вони визначалися як орієнтир у наданні адекватної загальної освіти.

На розвиток навичок письма відводилося 10 – 15 хвилин уроку. Основними видами роботи були: списування з дошки; письмові відповіді на запропоновані питання; підбір і виписування прикладів з текстів для ілюстрації граматичного матеріалу, який було вивчено.

На середньому і старшому етапах навчання іноземної мови основними видами письмових вправ були: виклад прочитаного на основі даного плану; складання невеликих переказів на тему статей, які були прочитані у класі; письмове відтворення невеликих оповідань або творів, які начитувалися вчителем; складання листів [7, с. 157].

Оскільки впродовж досліджуваного періоду в теоретичній педагогічній думці активно обстоювалися переваги наочних методів навчання як допоміжних до практичних методів (М. Бунаков, В. Вахтерев, П. Каптерев, М. Корф, Д. Тихомиров, К. Ушинський та ін.), їх почали активно впроваджувати у практику навчання мов у гімназіях.

Окрім використання конкретних предметів, картин, малюнків, табличок, учитель міг використовувати певні жести, що у цілому робило процес навчання більш живим, зрозумілим, цікавим, значущим для учнів. Прагнення використати переваги наочності знайшли відображення й у створенні посібників та книжок для читання. Так, робота М. Тюлелієва «Освітня цінність латинської мови» (1915 р.) містила не тільки граматичні вправи і хрестоматію для читання, а й ілюстрації, що сприяли наочному ознайомленню учнів з античним мистецтвом.

Передові вчителі-практики розуміли, що наочні засоби навчання є невід'ємними для розвитку особистості взагалі, сприяють правильній організації процесу пізнання та навчання дитини, розвивають інтерес та допитливість, формують самостійне мислення і, прагнучи вдосконалити процес навчання, намагалися активно їх використовувати. Так, О. Аршаніцин, розробляючи власну методичну систему навчання нових мов, наголошував на використанні спеціальних табличок, які мали не лише посилити зацікавлення учнів у навчанні, а й сприяти розподілу і систематизації навчального матеріалу [6, с. 62].

Дослідження дозволило встановити, що гімназії відчували суттєву потребу в забезпеченні засобами наочності. Така потреба зумовила звернення вчителів до самостійної розробки ними наочних навчальних засобів. Так, учитель гімназії С. Цибульський розробляв настінні таблиці для спрощення вивчення даних про часи Давньої Греції та Риму [2].

Член Харківського історико-філологічного товариства Б. Краєвський розробляв спеціальні таблиці для використання у процесі викладання німецької мови [3, с. 112 – 116]. Ці таблиці були призначені для навчання граматичного матеріалу. Автор називав таку модель навчання графічною. Він будував таблиці на дошці під час викладання у класі, підрозділяючи кожену таблицю на відповідні частини, основується на концентричній побудові навчального процесу. На кожному уроці за допомогою побудованої таблиці спочатку проводилося повторення засвоєного раніше навчального матеріалу, а потім переходили до обговорення нового матеріалу. Б. Краєвський убачав переваги запропонованого прийому в тому, що:

- матеріал, який викладається, проникає у свідомість учня водночас завдяки зоровому і слуховому сприйняттю;

- усе те, що пояснюється таким чином, на більш тривалий час утримується у пам'яті й простіше відтворюється;

- усний виклад завжди пов'язаний з таблицею і відбувається у встановленій логічній послідовності, яка зберігається на кожному наступному уроці (педагог уважав, що зміна у логіці подання нового матеріалу є ускладненням для нерозвиненого розуму дитини);

- учителю простіше вказати неуважному учневі, яка частина таблиці обговорюється, якщо вона подана на дошці, ніж тоді, коли вона зображена схематично у книжці;

- при виконанні вправ учням простіше визначитися з вибором правильного варіанта, а вчителю керувати їх мисленням без зайвих багатослівних пояснень;

- якщо учневі щось виявляється незрозумілим після наведеного пояснення, то вчителю нескладно вказати йому, яку частину таблиці учень не зрозумів [3, с. 112].

Узагалі в цей період багато хто з творчо налаштованих викладачів намагалися зробити процес навчання мов більш цікавим та значущим для учнів. Наприклад, І. Нетушил, базуючись на власному досвіді роботи в гімназіях Харкова, зазначав, що гімназисти із задоволенням зачували «сухий і нудний» матеріал, якщо він був представлений у віршованій формі [4, с. 211].

Поширеною і цікавою формою роботи в гімназії стали навчальні екскурсії. Вони були рекомендовані Міністерством

народної освіти в усіх навчальних округах. Під час екскурсії вирішувалися методичні, педагогічні та психологічні завдання, створювалися можливості для організації неформальних стосунків з учнями в умовах реального життя.

Багато років учитель французької мови Поліванівської гімназії А. Турн'є вивозив учнів та учениць за кордон. Девізом його подорожей було: «Природа – найкращий вихователь розвитку розуму й удосконалення набутих знань».

Розробці позашкільних форм роботи приділялася значна увага як на рівні Міністерства народної освіти, так і на рівні кожної окремої гімназії, зокрема з метою поліпшення результатів навчання кожної з дисциплін. Усвідомлюючи важливість позаурочного спілкування вчителів та учнів під час спільної роботи, кожний навчальний заклад залежно від місцевих умов зокрема педагогічного персоналу, вирішував питання вдосконалення навчання читання, організації практичних занять та учнівських гуртків.

В. Фармаковський розглядав як важливу позаурочну форму гри учнів під час перерви. Він виділяв гри, що імітують побут трудового середовища (вправи з м'ячем, обручем, мотузкою, палицею), та гри, засновані на імітуванні тварин, наголошуючи на тому, що вони є плідними для формування уявлень та збагачення лексичного запасу дітей. Учений уважав очевидним посилення освітнього значення гри із залученням співу, оскільки виконання пісень іноземною мовою передбачало використання жестів та рухів і поживляло дітей та розвивало у них мотивацію до вивчення мов.

В. Вальтер був ініціатором клопотання перед Попечителем Харківського навчального округу з приводу введення у позашкільні години усних бесід, упродовж яких кожний учень міг би під керівництвом учителя висловити іноземною мовою (він писав про навчання французької мови – А.Д.) цікаві, зрозумілі для учнів думки. Він пропонував також використовувати активні групові форми роботи, при використанні яких більш сильні учні могли допомогти слабшим; а фрази, які починає один учень, могли б продовжувати інші [8, с. 27].

Іншими формами вдосконалення знань та умінь учнів з давніх та нових мов були святкування ювілеїв видатних

громадських діячів, письменників та поетів минулого, літературно-музичні ранки та вечори, постанови вистав, заснування поетичних розділів у гімназичних журналах.

Вивчення архівних матеріалів Державного архіву Харківської області, Державного архіву м. Києва, Київського історичного архіву, Державного архіву Одеської області та педагогічних джерел (роботи А. Єчинаца, К. Люгебіля, А. Нейфельда, В. Фармаковського, К. Фогта та ін.) висвітлює розмаїття прийомів, що їх рекомендували для використання при навчанні різних аспектів давніх та нових мов.

Наприклад, при навчанні читання В. Аппельрот виділяв як найбільш дієві два прийоми: осмислене читання, коли учень розуміє те, що він читає, та декламація або художнє читання, коли учень розуміє і відчуває те, що він читає. Під час навчання учнів якісного читання В. Аппельрот вимагав забезпечення їх «гарними зразками для імітації», запобігання монотонності, чому, як він уважав, могло сприяти художнє читання текстів рідною мовою, вивчення напам'ять віршів та уривків прози, відбір творів та уривків з них з глибоким художнім або філософським змістом [1, с. 222].

Викладач Полтавської гімназії при навчанні учнів складати вислови латинською мовою обстоював такі прийоми: спочатку учні ознайомлювалися з тим, як за допомогою відмін та відмінювання у латинській мові виражати відмінки, числа, особи в російській мові. Учень мав утворювати вислови латинською мовою після того, як він усвідомлював взаємозв'язки між словами у висловах рідною мовою. Метою було перевести акцент у навчанні з перекладу як виду навчальної діяльності на розвиток уміння перекладати. Процес навчання укладання іншомовних висловів проходив з використанням кількох прийомів:

– учитель промовляв будь-який вислів з підручника, а учні мали виділити у цьому вислові підмет;

– учитель промовляв вислів окремо по словах, водночас перекладаючи кожне латинською мовою;

– перевірка вчителем перекладу всього вислову (учитель виправляв учнів, надаючи правильний варіант та переходив до наступного речення) [5, с. 36].

У цілому під час навчання мов у старших класах гімназій активно використовувалися списування з книжки, пояснювальні диктанти, заучування віршів та уривків з прози напам'ять і письмове записування їх з пам'яті у класі, практичні вправи у використанні різноманітних граматичних форм, бесіди про картини, читання текстів і творів з усною та письмовою передачею прочитаного та ін. У нижчих класах гімназій активно використовувалися пояснювальне читання, пояснювальні диктанти, заучування віршів і прози напам'ять, граматичні вправи тощо.

Проведене дослідження дозволило встановити, що в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у гімназіях при вивченні іноземних мов переважно використовувалися словесні (пояснювальна розповідь), наочні (демонстрація, ілюстрація), практичні методи (вправи) навчання, використання яких було спрямоване на реалізацію мети і завдань гімназичної освіти у конкретний історичний проміжок часу.

Значну увагу у цей період було приділено запровадженню ряду форм позаурочної роботи учнів задля підвищення якості навчання давніх і нових іноземних мов, їх засвоєння як провідної складової змісту навчання у вітчизняних гімназіях. До провідних належали: літературні бесіди, пояснювальне читання, екскурсії, постановка вистав.

При обстоюванні методів і форм навчання мов захисники їх важливості у гімназичній освіті посилалися на значний інтелектуальний, історичний, культурний потенціал, зумовлений оволодінням мовами, те поле активної розумової діяльності, яке пропонувало їх засвоєння.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, проведене дослідження свідчить про посилення уваги вітчизняних педагогів і вчителів до навчально-методичного забезпечення процесу навчання іноземних мов у вітчизняних гімназіях та прагнення систематизації в організації їх викладання. І хоча цільові настанови включення іноземних мов до змісту гімназичної освіти відрізнялися від сучасного визначення мети навчання іноземних мов, методичні й організаційні напрацювання відбивали прагнення освітян галузі розробити педагогічну систему навчання мов із затвердженням послідовності педагогічних дій, посилити зацікавлення учнів та їх активізацію у процесі вивчення іноземних

мов, віднайти ефективні та дієві методи і форми їх навчання, що охоплювали б різні види мовленнєвої діяльності в урочний і позаурочний час. На подальше вивчення заслуговують питання формування навчальних планів та навчальних програм в історії вітчизняної гімназичної освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апфельрот В.Г. Выразительное чтение на уроках древних языков / В.Г. Апфельрот // ФО. Журнал классической филологии и педагогики. – М. : Тип. Г. Лисснера, 1911. – Т. 4, Кн. 2. – С. 222 – 224.
2. Грингмут В. Цыбульский С. XIV таблица для наглядного преподавания и изучения греческих и римских древностей // ФО. Журнал классической филологии и педагогики. – М. : Тип. Г. Лисснера, 1893. – Т. 2, Кн. 1. – С. 94 – 98.
3. Краевский Б. Объяснительная записка к таблицам спряжения и склонения в немецком языке / Б. Краевский // Сборник ХИФО. – Х., 1893. – Т. 5, Вып. 1. – С. 112 – 116.
4. Нетушил И.В. Рецензии на учебники латинской грамматики для средних учебных заведений / И.В. Нетушил. – М. : Б.и., Б.г. – 242 с.
5. Педагогическая летопись. Мнение гг. учителей гимназии о преподавании латинского языка. Учителя Полтавской гимназии // Воспитание. – 1860. – Т. 7. – С. 35 – 39.
6. Педагогическая летопись. Мнение о преподавании древних и новейших иностранных языков. Мнение старшего учителя Черниговской гимназии о преподавании иностранных языков по методу А. Аршаницина // Воспитание. – 1860. – Т. 7. – С. 61 – 64.
7. Попова Е.Г. Культурологические функции изучения иностранных языков в отечественной гимназии, вторая половина XIX – начало XX вв. : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Е.Г. Попова. – М., 1999. – 208 с.
8. Розвиток вітчизняної компаративістики вченими Педагогічного відділу Харківського університету кінця XIX – початку XX століття (Додатковий матеріал до курсу «Порівняльна педагогіка») / укл. Л.М. Коваленко. – Х., 2001. – 32 с.